
ԱՐԴԱՏԱՆԻ ԽՆԴԻՐԸ ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
1920 Թ. ԱՇՆԱՆԸ

ԹՈՐՈՍՅԱՆ Շ. Ա.

Արդահանի գավառը կենսական նշանակություն ուներ Հայաստանի առաջին հանրապետության համար հատկապես ծովային ելքի հարցում, քանզի դեպի Սև ծով տանող բոլոր հնարավոր ուղիների համար (Տրապիզոն, Լազիստան, Բաթում) Արդահանը հանդիսանում է գլխավոր դարպաս՝ նախադուր: Ուստի, նաև այդ գործոնը հաշվի առնելով, Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունը ձգտում էր տիրանալ Արդահանին (Հայաստանի ծովային ելքը կանխելու և տարանցման կախվածության մեջ պահելու նպատակով), որի շուրջ զարգացումները նոր, դրամատիկ դրսևորումներ ունեցան 1920 թ. աշնանը՝ թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում:

Պատերազմը բռնկվեց 1920 թ. սեպտեմբերին: Այն փաստացի հանգեցրեց Հայաստանի անկախության կորստին և էականորեն արագացրեց Վրաստանի անկումը: Թե ինչ ընթացք կստանար Արդահանի շուրջ հայ-վրացական վեճը, եթե չլիներ այս պատերազմը, կամ եթե չկործանվեին երկու հանրապետությունները, դժվար է ասել. պատմությունը «եթեներ» չի ընդունում: Պատերազմի ընթացքում այս վեճը լուրջ զարգացումներ ստացավ, որոնց ուսումնասիրությունը և վերլուծությունը հանգեցնում են այն եզրահանգման, որ Վրաստանը, օգտվելով Հայաստանի ծանր, մղձավանջային վիճակից, թուրքերի հետ համագործակցելով, փորձում էր իլել Արդահանի շրջանը, ինչն արեց նաև Լոռվա պարագայում:

Դեռ նոր էր սկսվել պատերազմը, երբ վրաց իշխանություններն այս ուղղությամբ գործուն քայլեր ձեռնարկեցին: Սեպտեմբերի 30-ին վրացիները Չղրրի և Գյոլի շրջաններ են ուղարկում իրենց նշանակած գավառապետերին: Սա նշանակում էր, որ նրանք ուզում էին հայերի ձեռքից իլել հարավային Արդահանի քաղաքացիական իշխանությունը: Դեսպան Բեկզադյանը բողոքում է վրաց արտգործնախարար Սարախտարաշվիլուն՝ ակնարկելով, որ վրաց կառավարությունը կարող է կապ ունենալ թուրքերի հետ և (կամ) օգտվում է Հայաստանի ծանր վիճակից, սակայն ստանում է հերքող պատասխան և Հայաստանի նկատմամբ բարի վերաբերմունքի հավաստիացումներ: Սակայն այդ ամենը հայկական կողմին հավատ չէր ներշնչում: Այս կապակցությամբ վարչապետ Օհանջանյանը հեռագրում է Բեկզադյանին. «...Կտրուկ կերպով բողոքեցեք Սարախտարաշվիլու առջև: Հասկացրեք, որ բացի իրենց խոստմանը

հակասելուց, նման քայլերն անթույլատրելի են և կարող են իբրև մեր դեմ թշնամական վերաբերմունք դիտվել: Պահանջեցեք անմիջապես հեռացնել այդ շրջաններից վրաց իշխանության ներկայացուցիչներին և բացատրեք, որ Արդահան գավառի Քոչի աջ սահմանը ոչ մի դեպքում չպետք է խախտվի վրացիների կողմից: ...Երեկ ասացիք Սարախտարաշվիլու խոսակցությունը, դա չի հաստատվում Արդահանում նրանց բռնած դիրքով...»¹:

Վրացիների բռնած դիրքը հստակ էր: Տրամաբանորեն այն տանում էր զինված ուժերով Արդահանի գրավմանը: Այդ անհանգստությունն արդեն նկատելի էր Հայաստանի կառավարությունում: Հոկտեմբերի 7-ին ռազմական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանը գրում է Բեկզադյանին. «...Կկասկածենք, որ վրացիք ուրախ լինեն տաճկական արշավանքին, որ օգտվին գրավելու Արդահանը: Մեզ անհասկանալի է նրանց հանգստությունը Արդահանում: Կկասկածենք, որ երբ ջարդենք տաճիկներին, մեր դեմ ունենանք Արդա-հանում (վրացիներին – Շ. Թ.)...»²: Հաջորդ օրը Բեկզադյանը պատասխանում է, որ Թիֆլիսում իրենք էլ են Արդահանի վերաբերյալ կարծում, որ վրացիք կարող են օգտվել հանգամանքից և գրավել³: Այնուամենայնիվ, Հայաստանի կառավարությունը շատ վճռական էր տրամադրված այս հարցում. եթե վրացիները զինված ոտնձգություն ցուցաբերեն Արդահանի նկատմամբ, ապա իրենք ոչ մի խնդրի առջև չպետք է կանգ առնեն, և դա պետք է իմանան թե՛ վրացիները և թե՛ դաշնակիցները⁴:

Վրացիների զինված ներխուժումը հարավային Արդահան երկար սպասեցնել չտվեց՝ արդարացնելով հայկական կողմի հիմնավոր կասկածները: Հավանաբար հոկտեմբերի 9-ին (Թիֆլիս-Երևան նամակագրության ժամանակագրությունն ու բովանդակությունը համադրելով՝ համոզվում ենք, որ հոկտեմբերի 8-ի դրությամբ ներխուժումը դեռ չէր եղել) վրացական մի ջոկատ, 30 զինվորներից ու մի քանի սպաներից բաղկացած, մուտք է գործում Ջուրզունա, որտեղ նրանք բարձրացնում են վրացական դրոշակը: Ստացված տեղեկությունների համաձայն՝ Ախալքալաքից Ջուրզունա էր շարժվում նաև վրացական 8-րդ գումարտակը: Այս ամենից վրդովված՝ վարչապետը հեռագրում է Բեկզադյանին. «...Արդահանի շրջանի գրավումը վրացիք վերագրում են տեղական ազգաբնակչության հրավերին: Շտապ և կտրուկ կերպով պահանջեցեք վրացական կառավարությունից անմիջապես հեռացնել իրենց գործերը Արդահանի մեր սահմաններից:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 79, թ. 147-148, նաև՝ նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 3:

² Նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 79, թ. 150:

³ Նույն տեղում, թ. 151:

⁴ Նույն տեղում, թ. 155:

Հակառակ դեպքում՝ հետևանքների ամբողջ պատասխանատվությունը կրնկնի նրանց վրա»⁵:

Մինչև այժմ ականատես էինք վրացիների՝ Արդահանի նկատմամբ հավակնությունների ամենատարբեր անհիմն բացատրություններին, հիմա արդեն շրջանը գրավելու նույնքան անհիմն ու ստահող հիմնավորումների հերթն էր. իբր տեղի բնակչության ցանկությամբ են գրավել շրջանը: Մի թե Չլղբրի և Գյոլի քրդերի հիշողությունն այդքան կարճ էր, և նրանք մոռացել էին մոտ մեկուկես տարի առաջ իրենց նկատմամբ վրացի զինվորների կատարած բռնություններն ու թալանը. հազիվ թե: Որպես ապացույց՝ նշենք, որ դեռևս հոկտեմբերի սկզբներին Ախալքալակից Չլղբր են ժամանում վրացի պաշտոնյաներ և չլղբրցիներին առաջարկում ընդունել վրացական հպատակություն, սակայն վերջիններս մերժում են՝ հայտարարելով, որ իրենք մնում են Հայաստանի կառավարության հավատարիմ հպատակներ⁶:

Հոկտեմբերի 13-ին Բեկզադյանը տեսակցում է Սաբախտա-բաշվիլու հետ: Բողոքելով Արդահանի գրավման համար՝ դեսպանը հայտնում է. «...Այժմ մեր զորքերը պիտի գնան գրավելու մեզ պատկանող Չլղբր և Գյոլը և, եթե հանդիպելու լինենք այստեղ վրաց զորքերի հետ, ի՞նչ պիտի անինք. մի թե կռվինք...»⁷: Ակնարկն ավելի քան հասկանալի էր. մի թե սահմանավեճը գենքի ուժով էր լուծվելու:

Բարեբախտաբար, Ջուրզունայում գործը դրան չհասավ: Հայ զինվորները հոկտեմբերի 13-ին ձերբակալեցին և բանտարկեցին ներխուժած վրացի զինվորներին⁸, բռնագրավեցին նրանց ձիերն ու հրացանները իջեցրին բարձրացված վրացական դրոշակը⁹:

Սաբախտաբաշվիլու հետ վերոնշյալ հանդիպման ժամանակ Բեկզադյանը պաշտոնապես փոխանցում է նաև բողոքի նոտա, որտեղ մանրամասն ներկայացնելով վրացական զորամասի կողմից Արդահանի շրջանի Չլղբրի և Գյոլի տեղամասերի գրավումը, այնտեղ վրացական քաղաքացիական իշխանությունների հաստատումը, Ջուրզունայում վրացական պետական դրոշի բարձրացումը, Ախալքալակից դեպի Արդահան վրացական 8-րդ գումարտակի ընթացքը: Նա նշում է, որ անթույլատրելի է սեփական տարածքների անձեռնմխելիության համար անողոք թշնամու դեմ վճռական պատերազմի դուրս եկած բարեկամ ժողովրդի նկատմամբ իրականացնել թշնամական գործողություններ՝

⁵ Նույն տեղում, գ. 19, թ. 17:

⁶ Տե՛ս Տեր-Մինասյան Ռ., Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմ. Ա. Վիրաբյան, Ե., 2011, էջ 241:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 19, թ. 13:

⁸ Նույն տեղում, թ. 18:

⁹ Նույն տեղում, թ. 23:

ապօրինաբար զավթելով նրա տարածքները: Այս շարունակում է՝ վրացական իշխանությունների նմանատիպ վարքագիծը Արդահանի շրջանում, զուգադիպելով թուրքական ներխուժման հետ, թշնամու դեմ մարտնչող հայ ժողովրդի մեջ խոր հիասթափություն է առաջացնում Վրաստանի կառավարության նկատմամբ, իսկ այդպիսի զգացողության առկայությունը հազիվ թե նպաստի հարևան հանրապետությունների բնականոն հարաբերությունների ամրապնդմանը, ինչքան էլ կառավարությունները կամենան: Նոտայի վերջնամասում պահանջվում է վրացական գործերի շտապ պարպումը հայկական տարածքներից¹⁰:

Ի վերջո, հայկական կողմի ճնշման ներքո Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունը գործերը հարավային Արդահանից դուրս հանելու կեղծ պատրաստակամություն ցուցաբերեց՝ դիմելով ձգձգումների և խուսանավման: Այժմ էլ Արդահան մտնելու գլխավոր հիմնավորումներից մեկը, իբր, թուրքական հնարավոր ներխուժման վտանգը կանխելն էր: Վրացական կառավարությունը հայերից երաշխիքներ էր պահանջում, որ իրենց գործերը հետ քաշելուց հետո թուրքերը չեն գրավի այդ՝ Հայաստանի և Վրաստանի միջև վիճելի տարածքը: Այսպես վրացական կառավարությունը մեկ նետով երկու նպաստակ էր սպանում. մի կողմից վերահաստատում էր գավառի վիճելի լինելու հանգամանքը, մյուս կողմից երաշխիքներ պահանջելով՝ հիմք էր ստեղծում գործերը շրջանից դուրս չհանելու համար: Այս ամենին գումարվեց նաև վրաց զինվորներին Ջուրգունայում բանտարկելու լուրը, որը շատ էր «վրդովել» վրաց կառավարական շրջանակներին: Այս կապակցությամբ, հոկտեմբերի 14-ին սուր խուսակցություն է տեղի ունեցել Բեկզադյանի և Մաբախտարաշվիլու միջև. վերջինիս դժգոհությանն ի պատասխան՝ Բեկզադյանը նշել է, որ նրանք չէին բանտարկվի, եթե ուրիշի հողի վրա իրենց դրոշը չպարզեին: Ի վերջո, ձեռք է բերվում պայմանավորվածություն, որ հայերը ազատ կարձակեն վրաց զին-վորներին, իսկ վրացական գործը դուրս կգա հարավային Արդահանից¹¹: Հայկական կողմը անմիջապես կատարեց իր պարտավորությունը, սակայն վրացիները չէին շտապում դուրս հանել գործերը: Հաջորդ օրը Բեկզադյանը նորից տեսակցություն ունեցավ Մաբախտարաշվիլու հետ: Վերջինս Արդահանի վերաբերյալ այս անգամ առաջ է քաշում երկու առաջարկ. 1. վրացիք պահում են իրենց գործերը Արդահանի հարավային մասում և գրավոր երաշխավորում, որ այդ հանգամանքը հետագայում վեճը լուծելիս ոչ մի առավելություն չի տալու, 2. նրանք քաշում են իրենց գործերը, բայց հայերը երաշխավորում են, որ այդ տարածքը այնքան ամուր

¹⁰ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 17:

¹¹ Նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 19, թ. 18:

կայահեն, որ թուրքերն այնտեղ չմտնեն, ինչպես նաև վրացիներին են հանձնում Ախալքալակ-Արդահան խճուղին¹²: Ինչպես տեսնում ենք, վրաց արտգործնախարարը տարբեր հնարքներով փորձում է շրջանցել Բեկզադյանի արդարացի պահանջները. մի դեպքում ուղղակի համոզում է, որ իրենց գորքերը մնան գրավված տարածքներում՝ քաջ գիտակցելով, որ գրավոր երաշխավորությունը քաղաքական կատեգորիա չէ, հատկապես, որ մեր աչքի առաջ ունեինք Ախալքալակի դառն օրինակը, իսկ մյուս դեպքում պահանջում է Ախալքալակ-Արդահան խճուղին, որը գրեթե նույնն է, ինչ Արդահանի շրջանին տիրելը: Բհարկե, այս խնդիրը քննարկելիս հայոց դեսպանը հակառակվում է՝ նշելով, որ թերևս կարող է խոսք լինել միայն խճուղուց ազատ օգտվելու իրավունքի մասին: Այս «ներկայացումն» ավարտվում, և ամեն ինչ պարզ է դառնում, երբ հոկտեմբերի 18-ին Մաբախտարաշվիլին պաշտոնապես գրավոր պատասխանում է Բեկզադյանի հոկտեմբերի 13-ի նոտային: Այստեղ պարզորոշ երևում է վրացական կառավարության՝ Արդահանը գրաված պահելու հստակ դիտավորությունը: Ահա այդ գրության հիմնական դրույթները. «Վրաստանի հանրապետության գորքերով և ադմինիստրացիայով Արդահանի գավառի Չլդրրի և Գյոլի շրջանների գրավման առիթով ձեր հղած նոտային ի պատասխան հայտնում եմ հետևյալը. 1. ինչպես ձեզ հայտնի է, Վրաստանի և Հայաստանի միջև վիճելի տարածքային հարցերի թվում է գտնվում նաև Արդահանի գավառը: Հետևաբար, չենք կարող չարտահայտել մեր զարմանքը ձեր հայտարարության հետ կապված, որով Արդահանի գավառի Չլդրրի և Գյոլի շրջանները որակում եք որպես Հայաստանի տարածքի մաս, իսկ գրավումը՝ անթույլատրելի բռնագավթում: Մենք գտնում ենք, որ մինչև այս վիճելի հարցի վերջնական լուծումը, վրացական գորքերի այդտեղ գտնվելը նույնքան օրինական է, որքան հայկական գորքերինը և ադմինիստրացիայինը: 2. Բացի դրանից, ուշադրություն դարձնելով այն հանգամանքներին, որոնց հետևանքով Չլդրրի և Գյոլի շրջանները գրավվեցին վրացական գորքերով և ադմինիստրացիայով, ակնհայտ է դառնում, որ գրավումը անհրաժեշտ էր ինչպես Վրաստանի, այնպես էլ Հայաստանի կենսական շահերի պաշտպանության համար: Այդ շրջանների բնակչության մեջ կազմավորվել են ավագակախմբեր՝ ինչպես Վրաստանի դեմ, այնպես էլ հայկական գորքերի թիկունքում ռազմական գործողություններ իրականացնելու համար: Միաժամանակ նկատվեց Քեմալ փաշայի գորքերի շարժումը Արդահանի ուղղությամբ, որոնք և կգրավեին այն, եթե վրացական գորքերն այնտեղ չմտնեին: Դրա շնորհիվ թուրքերի հարձակումը Արդահանի վրա կասեցվեց, և դադարեցվեց ավագա-

¹² Նույն տեղում, թ. 23-24:

կախմբերի կազմավորումը...»¹³: Այս արժեքավոր արխիվային փաստաթուղթը գրեթե ամբողջությամբ մեջբերվեց՝ ապացուցելու վրաց մենշնիկների երեսպաշտությունը: Արղահանը վիճելի հռչակած վրացի կառավարիչները, հենվելով իրենց իսկ մոգոնածի վրա, օրինական են համարում ուրիշի տարածքի գրավումը: Նրանք պնդում են, թե իբր այդ գրավումը բխում է նաև Հայաստանի կենսական շահերից: Եթե Հայաստանի կառավարությունը, ելնելով անհրաժեշտությունից, իր տարածքում տեղաբաշխված գործերը տեղաշարժում է մի տեղից մեկ այլ տեղ (տվյալ դեպքում Արղահանից Կարսի ճակատ՝ դիմակայելու այդ ուղղությամբ թուրքական առաջխաղացմանը), ապա դա արդյոք նշանակում է ստիպողական տարհանում (Սաբախտարաշվիլին այդ նույն գրության մեջ հայկական գործի տեղաշարժը դեպի Կարսի ճակատ «դիտարկում էր» որպես ստիպողական տարհանում, որով և հիմնավորում էր վրացական գործի մուտքն Արղահան), և արդյոք դա իրավունք էր տալիս Վրաստանի կառավարությանը գրավել այդ տարածքները՝ իբր, քեմալականներին կանգնեցնելու և ավազակախմբերի դեմ պայքարելու համար. միանշանակ՝ ոչ: Իսկ քեմալականներն էլ թուրք-հայկական պատերազմի ողջ ընթացքում այդպես էլ Արղահանի ուղղությամբ չառաջացան, բացառությամբ Գյուլի տեղամասի հարավային հատվածի (Մերդենեկի ուղղություն), որն էլ մեզ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ վաղօրոք Արղահանի և Հայաստանի այլ տարածքների վերաբերյալ թուրք-վրացական գործարք էր կնքվել: Բայց դրա մասին ավելի ուշ կխոսենք: Ինչ վերաբերում է ավազակախմբերին, ապա ևս մեկ անգամ հիշենք, որ ողջ ամռան ընթացքում Արղահանի հայկական կայազորը ստիպված էր հալածել վրա-ցական հատվածից ներթափանցած ավազակախմբերին: Ի վիճակի չլինելով ժամանակին վերջիններիս դեմ անհրաժեշտ պայքար կազմակերպելուն՝ վրաց իշխանավորները դրանով հիմնավորում են ուրիշի տարածք ներխուժումը:

Ի դեպ, փաստենք, որ նման վարքագիծը վրաց իշխանավորների համար դարձավ առօրյա մարտավարություն: Օգտվելով ռազմաճակատում հայոց բանակի անհաջողություններից՝ վրացիներն անընդհատ կրկնում էին նույն երգը: Որպես ասվածի ապացույց՝ հիշենք Բեկզադյանի հերթական՝ հոկտեմբերի 23-ի հեռագիրն Օհանջանյանին. «Այսօր տեսակցեցի Սաբախտարաշվիլիի հետ. կտրուկ կերպով հավաստիացրեց, որ Արղահանի շրջանում նոցա միակ նպատակն է պահել քաղաքը և կանխել թուրքերի առաջխաղացումը: Ոչ մի ուրիշ նպատակի և մանավանդ շրջանը գրավելու մասին խոսք լինել չի կարող: Հավաստիացրեք ձերոնց, սասց մինիստրը, որ մենք ոչ մի վեճ հայերի հետ զենքով վճռելու դի-

¹³ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602 թ. 23:

տավորություն չունենք: Եթե թուրքերը առաջ խաղային դեպի Արդահան, մենք պիտի կռվեինք և ոչ մի դեպքում չենք կարող միանալ տաճիկների հետ, հայերին վնասելու դիտավորությամբ: Համոզեցեք ձերոնց, որ ձեր պարտությունը մեր պարտությունն է, և մենք սրտատրոփ սպասում ենք ձեր հաղթություններին իբրև մեր փրկության...»¹⁴: Եթե իրոք մեր պարտությունը վրացիների պարտությունն էր, և մեր հաղթանակը՝ նրանց փրկությունը, և եթե նրանք պատրաստ էին կռվել թուրքերի դեմ Արդահան ներխուժելու դեպքում, ապա ի՞նչն էր խանգարում վրաց կառավարությանը Հայաստանի հետ ուս ուսի տված կռվել ընդհանուր վտանգի դեմ. չէ՞ որ դա էր ենթադրում առողջ տրամաբանությունը, և ոչ թե ոսոխի դեմ անհավասար կռվում մարտնչող հայկական բանակի թիկունքում ներխուժել հայկական տարածք և կանգնեցնել կատարված փաստի առաջ: Կամ թե ինչո՞ւ, ռազմակալելով Արդահանի շրջանը, վրացիները զինաթափեցին հայ բնակչությանը¹⁵, չէ՞ որ զինված հայերը թուրքերի դեմ հուսալի դաշնակից կլինեին:

Հոկտեմբերի կեսերին Բեկզառյանի նկատվող մեղմ և զիջողական պահվածքը Վրաստանի հետ հարաբերություններում մի կողմից պայմանավորված էր տրանզիտի մշտական խնդրով, մյուս կողմից՝ նա հույս ուներ դաշնակիցների կռիվակալ ճնշման ներքո Վրաստանին դուրս բերել բոլշևիկների դեմ՝ ուղղորդելով նրան դեպի Ղազախ և Ադստաֆա, որը հայկական ուժերին հնարավորություն կտար լրացուցիչ ուժեր նետելու արևմտյան ճակատ՝ թուրքերի դեմ¹⁶: Բայց արդեն ամսվա վերջին նա հասկացավ, որ Վրաստանի հետ կապված բոլոր հույսերը սին են: Հոկտեմբերի 25-ին Թիֆլիսում տեղի է ունենում հայ և վրաց պատվիրակությունների երկու նիստ, որտեղ էլ քննարկումներից հետո պարզ է դառնում, ինչպես դա արձանագրել է իր զեկուցագրում դեսպան Բեկզառյանը, որ «վրացիները մեզ հետ չեն կռվելու եւ այլևս նրանց վրայ որեւէ յոյս դնելու չէ, եթե նրանք չխանգարեն մեր մոբիլիզացիային (Վրաստանում բնակվող հայաստանահպատակների գորակոչին – Շ. Թ.) եւ տրանզիտին, եւ տան իսկապէս դիրքորիններ որոշ կարելոր ապրանքներ արտահանելու այստեղից եւ Բայթումից - դա ամենամեծ աջակցութիւնը պիտի համարել, որը նրանք այժմ տրամադիր են մեզ անելու...»¹⁷: Սակայն երբ կարդում ենք գեներալ Քիշմիշնի նոյեմբերի 16-ին այս թեմայով Ռուբենին հղված հերթական զեկուցագիրը, հասկանում ենք, որ Վրաստանից Հայաստանին

¹⁴ Նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 19, թ. 31-32:

¹⁵ Տե՛ս Յառաջ, 10.X.1920, թիվ 221, նաև՝ Ժողովուրդ, 10.X.1920, թիվ 169:

¹⁶ Տե՛ս շԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 19, թ. 20-21:

¹⁷ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 42:

իրական օգնություն չի լինելու. «...Նրանցից օգնություն սպասել չարժե», - գրում է Քիշմիշը¹⁸:

Թիֆլիսում բրիտանական ներկայացուցիչ գնդապետ Ստոքսը ևս բավականաչափ ջանքեր թափեց այս ուղղությամբ, սակայն ի վերջո նա էլ եկավ այն համոզման, որ վրացիները հայերին զինված աջակցություն չեն ցուցաբերելու¹⁹: Անգլիական վերջին զինվորները Բաթումից հեռացել էին դեռևս հուլիսին, դաշնակիցներն այլևս մեծ ազդեցություն չունեին տարածաշրջանում, այստեղ արդեն գլխավոր խաղացողները բոլշևիկներն ու քեմալականներն էին: Հիշենք նաև, որ հոկտեմբերին ընթանում էին բանակցություններ բոլշևիկների ներկայացուցիչ Լեգրանի հետ՝ հայ-ռուսական հաշտության պայմանագիր կնքելու համար, և հայկական դիվանագիտությունն այս հանգամանքը ևս ձգտում էր օգտագործել Արդահանի պաշտպանության համար: Բեկզադյանի՝ Օհանջանյանին ուղղված հոկտեմբերի 23-ի հեռագրում կարդում ենք. «...Ես ուզում եմ առաջարկել նրանց (բոլշևիկներին – Շ.Թ.) մի զինվորական ուղարկել Ղարս՝ մերոնց հետ որոշ համաձայնության գալու Արդահանի շրջանի պաշտպանության մասին...»²⁰: Ըստ երևույթին, խոսքը շրջանը վրացիներից պաշտպանելու մասին էր:

Շարունակվում էր թուրք-հայկական պատերազմը, և հայոց բանակի անհաջողություններին զուգահեռ՝ ավելանում էին Վրաստանի կառավարության տարածքային պահանջները: Կարսի անկման լուրը ստանալու հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 31-ին, Սաբախտարաշվիլին իր մոտ է հրավիրում Բեկզադյանին: Տեղի է ունենում ծանր զրույց, որտեղ վրաց արտգործնախարարը, փաստելով Կարսի անկումը, ասում է. «...Եթե դա այդպես է, բնական է, որ թուրքերը կարող են անցնել Ալեքսանդրապոլ, իսկ այդ դեպքում վտանգվում է նեյտրալ գոնան, որտեղից Վորոնցովկայի վրայով նրանք կարող են անցնել դեպի Վրաստան...»²¹: Եվ, որպեսզի դա տեղի չունենա, Սաբախտարաշվիլին Հայաստանի կառավարությանն առաջարկում է թույլ տալ գրավել չեզոք գոտին: Բնականաբար, Բեկզադյանը մերժում է այդ առաջարկը՝ այն համարելով ևս մեկ սպառնալից, որ վրացիներն օգտվում են հայերի նեղ վիճակից, փոխանակ օգնեն միասին հետ մղել տաճիկներին, որի համար հարկավոր էր Մերդենեկում կանգնած վրացական 3000-անոց գնդի աջակցությունը: Սակայն Սաբախտարաշվիլին պնդում է առաջարկը՝ մեղադրելով հայերին, որ Արդահանում էլ դեմ էին

¹⁸ Նույն տեղում, գ. 221, թ. 148:

¹⁹ Նույն տեղում, գ. 602, թ. 43:

²⁰ Նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 19, թ. 32:

²¹ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 150:

վրացական գորքի տեղակայմանը, իսկ հիմա գորքերը քաշում են այնտեղից²²: Վրացական կառավարությունը, շահարկելով ստեղծված փաստացի իրավիճակը, փոխանակ գինական աջակցություն ցույց տալու (ինչը իրավացիորեն նշում էր Բեկզադյանը), հանդիսատեսի նման թիկունքից հետևում էր հայերի կենաց ու մահու գոյամարտին: Արդահանի շրջանում մնացած միակ հայկական գորախումբը Գյուլի հարավում գտնվող Մերդենեկի գորամասն էր՝ Մեպուհի գլխավորությամբ, որն էլ դեպի Կարսի մատույցները նահանջի հրաման ստացավ հոկտեմբերի 29-ի գիշերը՝ Կարսի կովի նախօրեին²³:

Վերոնշյալ գրույցի ընթացքում Սարախտարաշվիլին ևս մեկ առաջարկ ներկայացրեց, որ հայկական կողմը թույլատրի վրացիներին ազատորեն օգտվել Ախալքալակ-Արդահան խճուղուց²⁴: Բայց սա արդեն ձևական առաջարկ էր: Կարսի անկումից հետո թուրքերը առաջացան դեպի Ալեքսանդրապոլ, և Կարսի ռազմաճակատի հայկական բոլոր ուժերը կենտրոնացել էին Ալեքսանդրապոլի մատույցներում: Քեմալականներն այդպես էլ չչարժվեցին Արդահանի վրա, և շրջանը փաստորեն տնօրինում էին վրացական գորքերն ու վարչությունը:

Թուրք-հայկական պատերազմն ավարտվեց Հայաստանի պարտությամբ, որը հանգեցրեց Հայաստանի խորհրդայնացմանը: Թվում էր, թե Վրաստանը ճիշտ էր կողմնորոշվել և շահած դուրս եկել այդ իրադարձություններից. Արդահանը գրավել էր, Լոռու չեզոք գոտին ևս ամրագրվել էր նոյեմբերի 13-ի հայ-վրացական պայմանագրով, Ախալքալակը գրավվել էր դեռևս 1918 թ. դեկտեմբերի սկզբին և ամրագրվել 1919 թ. հունվարյան հայ-վրացական հաշտության խորհրդաժողովում: Սակայն դա այդպես չէր: Հայաստանի հետ հարցերը լուծելուց հետո քեմալականները թնդանդթներն ուղղեցին Վրաստանի դեմ: Նրանք Վրաստանից պահանջեցին անհապաղ գորքերը դուրս բերել Արդահանի շրջանից²⁵, ապա, խախտելով թուրք-վրացական ենթադրյալ դաշինքը²⁶, 1921 թ. փետրվարի 23-ին

²² Նույն տեղում, թ. 151:

²³ Ազատ, անկախ և միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը: Անհայտ գրողի օրագիրը, կազմ. և հրատ. Ս. Հարությունյանը, Ե., 1993, էջ 106:

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 152:

²⁵ Տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Ե., 1999, էջ 433:

²⁶ Այդ դաշինքի մասին հստակ գրել է Ա. Խատիսյանը, ըստ որի Ալեքսանդրապոլի բանակցությունների ընթացքում՝ նոյեմբերի 29-ին, Կարաբեքիի փաշան ասել է, որ Անգորայի ներկայացուցիչներ Յուսուֆ Քեմալ բեյը և Ալի Ֆուատ փաշան 1920 թ. ամռանը եղել են Թիֆլիսում և Վրաստանի կառավարության հետ դաշինք են կնքել, համաձայն որի՝ հայ-թուրքական պատերազմ ծագելու դեպքում Վրաստանը պետք է չեզոքություն պահպաներ, որի դիմաց կստանար Բորչալուի, Ախալքալակի և Արդահանի գավառները (տե՛ս Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պեյրոյթ, 1968, էջ

գրավեցին Արդահանը, հետո ներխուժեցին Ախալքալակի գավառ²⁷: Արդահանը գրավելու հարցում, ըստ էության, բոլշևիկներն աջակցում էին քեմալականներին: Ինչպես գրում է Նոյ Շորդանիան. «...Պարզ էր, որ այդ ժամանակ Մոսկվան գնել էր Թուրքիայի չեզոքությունը՝ Արդահանի և Արդվիհի շրջանները զիջելով: Դա հաստատվեց շուտով թիկունքից մեզ վրա թուրքական զորքերի հարձակմամբ...»²⁸: Եվս մեկ անգամ ապացուցվեց մայիսի 7-ի ռուս-վրացական պայմանագրի սնանկությունը:

Քեմալ-բոլշևիկյան ճնշման ներքո փետրվարի 25-ին խորհրդայնացավ նաև Վրաստանը՝ Հայաստանի խորհրդայնացումից մոտ երեք ամիս անց:

1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով ողջ Կարսի մարզը, այդ թվում՝ Արդահանի և Օլթիի գավառները, բոլշևիկների թեթև ձեռքով հանձնվեցին Թուրքիային: Տարածքային հարցերում քեմալականները Մոսկվայի խորհրդաժողովում համառություն ցուցաբերեցին: Այդ առիթով Չիչերինը հեռագրում է Մոլիվանուն. «...Թուրքերը ծայրաստիճան համառություն են ցուցաբերում, իսկ մենք ոչ մի դեպքում զիջել չենք կարող: Այժմ առևտուր է գնում: Մենք տալիս ենք Կարսը, Արդահանը, բայց ոչ մի դեպքում չենք կարող հանձնել Բաթումը...»²⁹: Կարսն ու Արդահանը բոլշևիկները դյուրությանը զիջեցին թուրքերին՝ դա պատճառաբանելով «Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական դժվարություններով», թեև իրականում ձգտում էին քեմալականներին հետ պահել զուգահեռաբար ընթացող Լոնդոնի խորհրդաժողովում Անտանտի տերությունների գիրկը նետվելու գայթակղությունից:

Խորհրդա-թուրքական հարաբերություններում վերջին անգամ Արդահանի հարցը շոշափվել է 1945 թ. Պոտսդամի խորհրդաժողովում: Ի պատասխան թուրքական կողմի՝ ԽՍՀՄ-ի հետ դաշինք կնքելու առաջարկի՝ խորհրդային պատվիրակությունը որպես նախապայման պահանջում է վերադարձնել Հայաստանից և Վրաստանից խլված տարածքները³⁰: ԽՍՀՄ

307): Այս ամենը մանրամասնորեն շարադրված է Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Շուրնալ դը Օրիան» թերթում հոկտեմբերի 19-ին հրատարակված «Ինչպե՞ս քեմալականները վճռեցին յարձակուել Հայաստանի վրայ» հոդվածում: Հաջորդ օրն այդ հոդվածը արտատպել է «Ճակատամարտը»: (Տե՛ս Ճակատամարտ, Կ. Պոլիս, 20.X. 1920: **Զոհրաբյան Է.**, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Ե., 1997, էջ 149):

²⁷ Տե՛ս **Մեթրոնյան Ա.**, Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Ե., 2003, էջ 329:

²⁸ **Жордания Н.** *Моя жизнь, Париж, 1968, с. 115.*

²⁹ **Քաղայան Ա.**, Հայաստանի միջազգային դրությունը և արտաքին քաղաքականությունը 1918-1921 թվականներին, Ե., 2005, էջ 125-126:

³⁰ Տե՛ս *См. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг., т. VI, Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех*

արտգործնախարար Վ. Մոլոտովը հայտարարում է, որ 1921 թվականին թուրքերը, օգտվելով խորհրդային պետության թուլությունից, պոկեցին Խորհրդային Հայաստանի մի մասը: Հայերը Խորհրդային Միությունում իրենց վիրավորված են զգում³¹: Մոլոտովը Խորհրդային Հայաստանից և Վրաստանից իլված տարածքները համարում էր Կարսի, Արդահանի և Արդվինի շրջանները³²: Սակայն Ստալինը Թուրքիայից պահանջվող տարածքների բաշխման սեփական պատկերացումն ուներ: Նա գտնում էր, որ Կարսի շրջանը պետք է մտնի Խորհրդային Հայաստանի կազմի մեջ, իսկ Արդահանի շրջանը՝ Վրաստանի: Ստալինը դա հիմնավորում էր նրանով, որ այդ շրջանները մինչև Առաջին աշխարհամարտը համապատասխանաբար Հայաստանի և Վրաստանի մաս են կազմել³³: Ստալինը խեղաթյուրում էր պատմական իրականությունը՝ Արդահանի, ինչպես նաև Արդվինի շրջանները Խորհրդային Վրաստանին միացնելու միտումով:

Բրադարձությունների ընթացքը նախորոշել էր, որ երկու երկար ու ձիգ տարիներ հարևան երկրները վիճեն Արդահանի համար, բայց այն բաժին հասնի Թուրքիային:

ВОПРОС АРДАГАНА В АРМЯНО-ГРУЗИНСКИХ ОТНОШЕНИЯХ ОСЕНЬЮ 1920 Г.

ТОРОСЯН Ш. А.

Резюме

Провинция Ардаган имела жизненно важное значение для Первой Республики Армения, особенно с точки зрения выхода к морю. Исходя из этого меньшевистское правительство Грузии стремилось взять Ардаган под свой контроль. Турецко-армянская война, разразившаяся в сентябре 1920 года, дала возможность Грузии претворить в жизнь свои антиармянские программы. 30 сентября грузинское правительство направило губернаторов провинций в регионы Челдер и Гел с целью отстранения армян от власти, что и подготовило почву для вооруженной интервенции.

союзных держав – СССР, США и Великобритании (17 июля-2 августа 1945г.), сборник документов, М., 1984, с. 135.

³¹ Там же, с. 37.

³² Տե՛ս Կորխմազյան Բ. Территориальные проблемы советско-турецких отношений на Берлинской (Потсдамской) конференции руководителей трех союзных держав-СССР, США и Великобритании (Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Ե., 1996, թիվ 16, էջ 26):

³³ Նույն տեղում, էջ 27:

И 9 октября грузинский военный отряд вторгся в Зурзуну (один из региональных центров Ардагана). Оккупацию Ардагана грузинская сторона квалифицировала как предотвращение вторжения Турции в Ардаган. Грузинское правительство заявило, что Ардаган является спорной территорией между Арменией и Грузией. Есть основания полагать, что за сохранение нейтралитета Грузии в турецко-армянской войне Турция собиралась уступить Грузии спорные между Арменией и Грузией территории. Тем не менее грузинские меньшевики также потерпели неудачу. Турция одержала победу, и 23 февраля 1921 года турецкие войска вторглись в Ардаган и заняли Ахалкалак.

Под большевистско-турецким давлением Грузия также была советизирована и в соответствии с договорами, подписанными в 1921 году в Москве и Карсе, провинция Ардаган перешла под контроль Турции.

THE QUESTION OF ARDAHAN IN ARMENIAN-GEORGIAN RELATIONS IN AUTUMN OF 1920

SH. TOROSYAN

Abstract

Ardahan province was of vital importance for the First Republic of Armenia especially in terms of the maritime exit. The Menshevik Government of Georgia sought to take control of Ardahan, keeping Armenia in the transit dependence. The Turkish-Armenian War, which broke out in September of 1920, provided Georgia with new opportunities to call to life its anti-Armenian programs. On September 30, the Georgian Government sent its designated governors of provinces to Chlder and Gyol regions, trying to take away the power of Armenians in Ardahan. This prepared the ground for the armed intervention.

On October 9, one Georgian detachment entered Zurzuna (one of the regional centers of Ardahan province). The occupation of Ardahan was justified by the Georgian side as a desire by the local population and the prevention of the Turkish invasion to Ardahan. The Georgian Government announced that Ardahan is disputed between Armenia and Georgia. There are well-founded suspicions that the secret was in the Georgian-Turkish alliance, according to which for the benevolent neutrality of Georgia in the Turkish-Armenian War, Turkey was going to cede Georgia the disputed territories between Armenia and Georgia. However, the Georgian Mensheviks failed, too. After Turkey defeated Armenia on February 23, 1921 Turkish troops invaded Ardahan and occupied Akhalkalak.

Under the Bolshevik-Turkish pressure Georgia was sovietized, too and according to Moscow and Kars treaties, signed in 1921, Ardahan province became part of Turkey.